

OSMANLI AĞIZ ÇALIŞMALARINDA AMAÇLAR, KAYNAKLAR VE PROBLEMLER

Fikret TURAN*

Osmanlı devletinin kapsadığı coğrafyanın büyüklüğü, uzun bir dönemi kapsayan tarihi ve içinde barındırdığı etnik gruplar ve boyların çeşitliliği göz önüne alınacak olursa, bugün üzerinde çalışmalar yaptığımız Anadolu ve Rumeli ağızlarının yakın tarihini oluşturan Osmanlı dönemi ağızları konusunda, ne kadar çok az bilgiye ve çalışmaya sahip olduğumuz ortaya çıkar. Yazıda kullanılan büyük ölçüde başkent İstanbul yöresi şivesinin bir tür yarı standart halde bulunması, ve en önemlisi kullanılan Arap alfabesine dayalı Osmanlı alfabesinin ve imlasının bir çok sesi net biçimde ortaya koyamaması Osmanlı ağız çalışmalarının en belirgin engellerini oluşturur. Karagöz ve Ortaoyunu gibi geniş kitlelerin eğlencesi olan eserlerde bile bir tipleme ve güldürü unsuru olarak kullanılan Osmanlı yöre ve azınlık şivelerine ait metinler çok kısıtlıdır. Yazı yazan, okumuş çeşitli düzeylerden Osmanlı aydınları yöre şivelerini kullanmayı doğru bulmamışlardır. Bazen halkın kullanım şekline yakın yazılmaya başlanan Arapça ve Farsça kelimelerin bile aslına uygun olması konusunda ulema ve dini otoriteler tarafından sık sık uyarı fetvaları yayımlanmıştır. Bu nedenle metinlerin incelenmesinde çok sınırlı düzeyde ortaya çıkarılabilen ağız özelliği diyebileceğimiz unsurların da Osmanlı sosyal tarihinin diğer kaynaklarıyla birlikte değerlendirilmesi zorunluluğu vardır. Çünkü metinlerin yazıldığı yöre, yazan kişinin memleketi ve kime ne amaçla yazdığı eserin diline etki eden faktörlerdir, ancak bu bilgilere araştırmacı çoğu zaman ulaşamaz, çünkü bu bilgiler genel olarak eserlerde gösterilmez. Bu konuları tezkirelerden, tarihlerden, mektuplardan, kadı sicillerinden, vergi tahrir defterlerinden ve bunun gibi diğer eserlerden elde edilen bilgilerin yardımıyla tamamlamak gerekir.

Osmanlı dönemi ağız çalışmalarını 16. yüzyıldan sonra başlatmamız uygun olur, çünkü Eski Anadolu Türkçesi dediğimiz erken dönem Oğuzcası bu sırada belirli bir imlaya kavuşmuş, fonolojik değişimlerle önceki dönemden farklılaşmış, cümle yapılarında az çok bir geleneğe oturmuş ve kelime hazinesi göreceli bir istikrara ulaşmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Türkçesinde esas değişim 17. yüzyılda meydana gelmiş ve yeni Türkçenin temeli olabilecek birçok değişimin arasında düzlük-yuvarlaklık uyumunun oluşmaya başlaması olayı ile nazal n'de meydana gelen ve n, ğ ve y'ye dönüşen fonolojik olay bu değişimi hızlandırmıştır. Osmanlı Dönemi ağızlarının, bu nedenle, 16. yüzyıla başlayan ve 19. yüzyılın sonuna kadar olan dönem içinde işlenmesi tarihsel ve bilimsel bir gerekliliktir diye düşünüyoruz.

* Doç. Dr., Beykent Üniversitesi

Osmanlı Ağız Çalışmalarının Amaçları

Türkçenin tarihsel dialektolojisinin önemli bir bölümünü oluşturan Osmanlı dönemi ağız çalışmalarının amaçlarını ana hatlarıyla şu şekilde özetleyebiliriz:

a. Türkçenin tarihi şivelerinin tesbitiyle Genel Türk dilinin varlığı, imkanları ve tarihi seyrini ortaya koymak,

b. Türkçenin bellibaşlı şivelerinin geçirdiği tarihi dilbilim tecrübelerini inceleyerek modern şivelerde varolan problemlere açıklık getirmek, mesela Evliya Çelebi'nin Kerkük ağzında gösterdiği "bere" (kardeş) kelimesinin varlığı çeşitli araştırmacılar tarafından mere-bere kelimesi için Dede Korkut Oğuznameleri'nde yapılan açıklamalara değişik yorumlar getirecek özellikte olması gibi,

c. Şivelerin yapılarından o şiveyi kullananların hangi kültürlerle ne yönde ilişkide olduğunun belirlenmesi,

d. Ve en önemlisi şivelerde görülen gramer olaylarından hareketle dilbilimin evrensel kurallarının oluşturulmasına katkıda bulunmaktır.

Yöntem Üzerine Düşünceler: Çalışmalar nasıl olmalı?

Osmanlı aydınları 19. yüzyılın ortalarına kadar İstanbul şehirli aydınının yazıp konuştuğu dili sık sık Lisan-i Ervam, Lisan-ı Rum veya sadece Ervam olarak isimlendirmiştir. Ervam bilindiği Rum yani Anadolu ve Anadolulu kelimesinin çoğuludur. Eğitilmiş ve şehir kültürüne sahip insanların konuşup yazdığı içinde Arapça, Farsça ve az da olsa Rumca ödünç kelimelerin bulunduğu yarı standart Osmanlı Türkçesidir. Anadolu ve Rumeli ağızlarının oluşturduğu genel Oğuz Türkçesi, Türki olarak, köylerde veya çok uzak bölgelerde nadiren rastlanan farklı ağızlar ise Kaba Türki olarak nitelendirilmiştir. Kaba Türki bazen avâm terimiyle beraber eğitimsiz şehirliğin konuştuğu mahalli ve bazen küfürlü ve argolu sokak dili veya tabu kelimeler için de kullanılmıştır. Bu açıklamalara dayanarak Osmanlı Türkçesinin ağızlarını

a. Yöresel şiveler ve özellikleri (dialektler),

b. Sosyal sınıf şiveleri (sosyolektler) olarak ele almak durumundayız. Her ikisinde de, yeterli çalışmalar olmamasına rağmen, başlangıç niteliğinde yapılmış çalışmalar daha da geliştirilip yaygınlaştırılabilir. Bizce Osmanlı ağız çalışmaları başlıca şu konularda yoğunlaşmalıdır:

a. Yöre ve sosyal sınıf ağızlarındaki ses değişimleri (fonemik değişimler) ve bunların fonolojik açıklamaları yapılmalıdır. 19. yüzyılın sonlarında Türk halk kültürü ve şiveleri üzerine çok değerli derlemeler yapan Kunos, Proben'in 8. cildinde Aydınlı Yusuf Semih Efendi'den derlediği Aydın ağzıyla Nasrettin Hoca fıkrası dildeki fonolojik değişimler konusunda mizahi ancak çok anlamlı bir gerçeği dile getirir. Fıkra şöyledir:

Birgön Hoca öğüt iskemlesine çıhob der ki:
"Ey Müslümanlar size bir öğödüm vardır. Şöyle ki oğlonoz
olorsa şahının adını Eyob homayın".

"Niçün?" deller. Hoca:
"hollanıla hollanıla ip olur" demiş.

Bu fıkra hem 19. yüzyıl Aydın ağzına dair verdiği bilgilerle, hem de Nasrettin Hoca aracılığıyla dilde yaşanan fonolojik değişimlerin çarpıcı biçimde ifade edilmesi bakımından önemlidir. Bu gerçeğin bu gün için bizi gülümseten bir şiveyle dile getirilmesi fonolojinin ironik bir güldürü konusu olduğunu da dile getirir, çünkü birçok kelimedede, özellikle de şahıs ve yer isimlerinde meydana gelen değişmelerin çok garip olaylarmış gibi aslında sürekli değişen dilin kendisiyle anlatılması şaşırtıcı ve ilginçtir. Bu dil değişimini ve ağız çeşitliliğini sadece dilcilerin değil Osmanlı tarihiyle metin incelemesi yönüyle ilgilenen bütün bilim adamlarının çalışmalarından yararlanarak yapabiliriz. Mesela, İlhan'ın "Tapu Tahrir Defterlerindeki Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar" isimli çalışması bu konuda önemli bilgiler sunar.

Fonoloji konusunda "hangi sesler hangi seslere dönüşmüştür, hangi kelimedede hangi ses düşmeleri (deletion) ve ses eklenmeleri (epenthesis) oluşmuştur?" sorularının cevapları nedenleriyle açıklanmaya çalışılmalıdır.

b. Kök ve eklerde oluşan değişmeler (morfemik değişmeler) nelerdir? Bu konuda aşağıdaki konular örnek olarak değerlendirilebilir:

- i. Eklerin fonksiyonunun değişmesi, mesela "yorur" kelimesinin -yor şeklinde eklenerek Batı Anadolu ağızlarında şimdiki zaman ekine dönüşmesi,
- ii. Hangi ekler kullanımdan düşmüştür? Mesela, kimi şivelerde -ısar ekinin yok oluşu, kimilerinde dilek eki -a/e'nin gelecek zaman eki olarak kullanılması gibi,
- iii. Hangi kelimeler kullanımdan düşmüş, hangileri farklı anlamlar kazanmış, hangi alıntı kelimeler dile girmiştir? Mesela, kimi ağızlarda yalavaç / yalavaş (peygamber), yeyni (galip), yüngül (hafif), vs.

c. Hangi şive hangi leksik, morfolojik ve sentaktik yapıları tercih ediyor? Mesela şu söyleyişlerin hangisi tercih ediliyor: kaç gün sürer? kaç gün çeker? niçe gün çeker? néçe gün çeker / sürer? vs. Benzer şekilde ayak yalın / yalın ayak, geldiğinden (Anadolu) / geldiğine (Rumeli): geldiği için, vb.

OSMANLI AĞIZLARININ KAYNAKLARI

Bu dört asırlık Anadolu ve Rumeli ağızlarının kaynakları çoğunlukla Arap harfli Osmanlı alfabesiyle yazılmış edebi, folklorik, tarihi ve bilimsel metinlerdir. Bunlara ek olarak Türkçeden Arapça ve Farsçaya veya bu iki dilden Türkçeye yapılmış sözlüklerle gramer kitapları bu konuda önemli bilgiler sunar. Bu eserlerde fonolojik olayları tesbit etmek ve tarihi değişmeleri gözleme olanağı sınırlıdır, çünkü alfabe sesleri belirlemede oldukça yetersiz kalır. Bununla birlikte bu eserlerde leksik tercihler, deyim, deyiş ve cümle farklılaşmaları açıkça görülebilir. Ağız özelliği gösteren metinlerin sayısı oldukça fazladır. Ancak monografik çalışmalarda ağızlara yönelik incelemeler pek yapılmamıştır.

Osmanlı ağızlarının kaynakları konusunda ikinci sırayı Avrupalıların yazdığı latin harfli gramer, sözlük, edebiyat, tarih ve folklor metinleri oluşturur. Bu eserler çoğunlukla İstanbul okur-yazar şivesine dayalı yapılmıştır, ancak gene de fonolojik

varyantlar ve değişimleri gözlemek Arap harflilere göre daha kolaydır. Bu eserlerin en önemlileri şunlardır: 16. yüzyıldan Postel Grameri, 17. yüzyıldan Harsany'nin Dil Kılavuzu, Molino Sözlüğü, Meninski Sözlüğü ve Grameri, 18. yüzyıldan Vi-guer Grameri, 19 yüzyıldan Redhouse Grameri, Rhasis Sözlüğü, Kieffer ve Bianchi Sözlüğü, Lajos Kossuth Grameri, Zenker Lügati, vb.

Üçüncü sırada kiril harfli metinler gelir. Bu alfabeyle fazla eser yoktur. Mevcut eserler özellikle Rumeli ağızları için önemli fonolojik ve morfolojik veriler ortaya koyarlar. Bunlar arasında 19. yüzyılda yazılmış Radov Sözlüğü ile Pulevski Kılavuzu önemlidir.

Bunun dışında Yunan harfli metinler de sayıca azdır, ancak bu çalışmalar önemli ve tutarlı bilgiler verirler. Bu türden eserlerin belki de en önemlisi Yanko Milyapolis'in Türkiye-yi Rumiye ve Rumiye-yi Türkiye isimli çalışması 19. yüzyıl Türkçesinin fonolojik özelliklerini yansıtmaya bakımdan özel öneme sahiptir.

Arap harfli Osmanlı alfabesiyle yazılmış metinlerle bu metinlere dayalı önemli kaynakları şöyle sıralayabiliriz:

Tarama Sözlüğü

Metinlere dayanarak oluşturulmuş Tarama Sözlüğü bu alandaki incelemelerde vazgeçilmez bir kaynaktır. 1940 yılından sonra Türk Dil Kurumunca yayınlanmaya başlamış 8 ciltlik bu eserde taranmış yaklaşık 230 eserin aşağı yukarı 200 adedi Osmanlı dönemine aittir. Ağız özelliklerini gösteren bir çok fonolojik, morfolojik ve sentaktik unsurları gösteren bu örnekler Osmanlı dönemi ağız çalışmaları için oldukça önemlidir. Bir takım eksiklikleri olmuş olsa bile hala aşılamamıştır. Ağız özellikleri gösteren şu örnekler eserin önemi hakkında yeterli bilgi verir:

başı kayısı olmak, başı kayısı olmak, başı kayı olmak, başlu başı kayusu olmak (Başı dertte olmak), başın aşığa étmek, başın aşığa eylemek, başın aşığa bırakmak, başın aşığa kılmak, başın aşığa salmak, başın aşığa tutmak, başın salmak, başın önüne salmak (Başını önüne étmek), vs. bilük, belük, bilik, belik (ok sadağı), vs. "Sert" kelimesini Osmanlı ağızlarında karşılayan kelimeler şunlardır: ağır, bek, berk, etgün, iri, katı, katırak, kıya, kunt, pek, perk, sarp, sınmaşık, yavız, yavuz, yiti, yoğun, yovun, vs.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi

17. yy. Osmanlı ağızları hakkında önemli bilgiler veren ana kaynaklardan en önemlisi hiç şüphesiz Evliya Çelebinin Seyahatnamesi'dir. Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarının içinde ve dışında bir çok yöreyi gezerek o yörelere ait tarihi, coğrafi, sosyal ve etnolojik bilgiler vermesi yanında yörelere ait şive ve dillerden örnekler verip oldukça önemli tesbitlerde bulunur. Robert Dankoff An Evliya Çelebi Glossary isimli çalışmasında Evliya'nın belirlediği Türkçe şivelerin kelime ve deyimlerini genel hatlarıyla gösterir. Bu eserde gösterilen Türkçe şivelere ait kelime varlığının diğer çalışmalarla tamamlanması gerekmektedir. Bunlar arasında Christiane Bulut'un Seyahatname'nin Doğu Anadolu, Kerkük ve Azerbaycan bölgesi için gösterdiği dil verileri üzerine yaptığı inceleme değerli bilgiler sunar. Seyahatname'de gösterilen Türkçenin şiveleri üzerine Hasan Eren, Klaus Kreiser ve Hendrick

Boeschoten tarafından yapılan çalışmalar da 17. yüzyıl Osmanlı şiveleri için önemli çalışmalardır. Seyahatname ayrıca yazıldığı şive olan İstanbul şivesinin bu dönemde geçirdiği değişimleri göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Bu eserde görülen fonolojik olaylar Hayati Develi ve Musa Duman tarafında da farklı yönleriyle incelenmiştir.

Aydın Lügâti: Şermi Mehmet Efendi'nin 1780'lerde manzum olarak Aydın yöresi kelime hazinesi ile kimi birleşik fiil çekimlerini gösterdiği 53 beyitlik kısa eserdir. Bir Anadolu ağzı üzerine tamamıyla karşılaştırmalı ve bilinçli ilk ağız çalışması sayılabilir. Aydın ağzında kullanılan kimi deyim ve deyişleri de belirten bu eser üzerine yaptığım inceleme Lars Johanson Armağanında yayınlanmıştır.

Lehçe-i Erzurum: 19. yüzyılın ortalarında Abdi-i Karahisari'nin yazdığı tahmin edilen Erzurum ağzına ait kelime ve deyimleri işleyen 148 beyitlik manzum bir eserdir. Eserin tam metni henüz derinlemesine incelenip yayınlanmamıştır. Ancak, Fahrettin Kırzioğlu tarafından eserde Erzurum ağzına ait olarak gösterilen kelimele- rin bir kısmı TDAY Belleten 1962'de incelenmiştir.

Sözlükler ve Gramerler

Osmanlı ağızları için önemli bilgiler sunan Arap harfli bir çok sözlük ve gramer mevcuttur. Bunlar arasında Ahteri Lügati, Burhan-ı Katı Tercümesi, Kamus Tercümesi ve Lehçe-i Osmani özel öneme sahiptirler:

Ahteri Lügati: Mustafa Ahteri tarafından 16. yüzyılda Kütahyada tamamlanan bu eser Arapçadan Türkçeye yaklaşık kırk bin maddeden oluşmaktadır. Eser birçok kereler basılmıştır. Açıklamalar son derece basit ve anlaşılır yapılmıştır. Eserde 16. yüzyılın Afyon ve Kütahya yöresine ait önemli bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerin başında leksik tercihler gelir. soğuk - sovuqluğ. şeyh: köca varlu kişi (zengin yaşlı kişi). lağlu: şaka. feccâc: çok sevilgen kişi. fecs: büyüklenmek, ululanmak, tekeb- bür. kıtâl: depeleşmek. paşmak: ayakkabı. Gene benzer biçimde; kusâme: arpa ve buğday başları ki harman soñına kalur kesmek derler. bengeşmek: benzeşmek vs. sepkün: yilegen uzun ok vs. çağırkan: çığırtkan. yörigen at: hızlı at, vs.

Mütercim Asım'ın Burhân-ı Katı' ve Kâmus Tercümeleri

Mütercim Asım 18. yüzyıl sonları ile 19. yy. başlarında Tebrizi'nin Farsçadan Farsçaya Burhân-ı Katı' isimli sözlüğü ile Firuzâbâdi'nin Kâmusü'l-Muhit isimli Arapça sözlüğünü Türkçeye tercüme ederken eserinde bir çok yöresel kelime ve de- yime yer vermiştir. Yazarın özellikle kendi yöresi olan Gaziantep yöresi ile diğer bölgelere dair gösterdiği kelime, deyim ve deyişler ağız çalışmaları için değerlidir. Asım, Burhân'da kendi bölgesi için "bizim semtlerde" tabirini kullanır. Mesela Farsça "eyâsî" kelimesini "o burka bizim semtlerde 'şa'ra' tabir olunur" veya Farsça "pîl-emrûd" kelimesini "bizim semtlerde bir cins iri ve büyük armut olur 'katırbaşı' derler" diyerek bu kelimelerin Gaziantep yöresinde kullanılan karşılıklarını belirtir. İstanbul yöresi için yazar "bu diyarlar, bu semtler" tabirleriyle yaşadığı yer olan baş- kent civarını kasteder. Mesela Farsça "mâsûçe" kelimesini "bu kuşa halen bu diyar- larda 'kumru' derler, taşralarda 'yusufçuk kuşu' derler" diyerek kelimenin ağızlardaki karşılığını da gösterir. Yazar yöresel ve edebi olmayan kelimeler için "kaba Türkî"

tabirini kullanır. Yazarın Azerbaycan Türkçesinden gösterdiği örnekler Azerbaycan bölgesi ağızları içi ayrı bir öneme sahiptir. Mesela "mâg" kelimesini "su kuşlarından 'karabatak' dediğimiz kuş ismidir, Arabîde 'mâykûn' ve İran Türkleri 'kaşkıldak' derler" diye açıklaması bunu açıkça gösterir. Eserin bir diğer önemli özelliği yöresel deyimleri de göstermesidir. Mesela "pey" kelimesini şöyle açıklar: "Mesela 'filanın ensesinden geldi' diyecek yerde 'ez peyeş der âmed' denir. Bu mana lisanımızda 'izini basarak geldi' ile tabir olunur." Burada bir deyimün üç farklı şekli gösterilir ki bugünkü sözlüklerde bile bu ayrıntıya rastlamak pek mümkün değildir. Bu özelliği bazı kelimelerin açıklamalarında da gösterir. Mesela, yazar, Farsça "pûy pûy" tekrar grubunu açıklarken "sûrat ve şitâbla gidip gelmek ki yele yele, koşa koşa, segirdi segirdi ile tabir olunur." şeklinde dildeki mevcut şekilleri birlikte sunar. Bu ve buna benzer yönleriyle Burhan ve Kâmus Anadolu ve Rumeli ağızlarının en zengin kaynaklarındandır.

Lehçe-i Osmanî: Ahmet Vefik Paşa'nın 1876 yılında yayınladığı bu çalışma halk Türkçesinde kullanılan ancak yazılı dile yansımamış bir çok kelime, deyim ve deyişleri de içerir. Arapça ve Farsça kökenli kelimeler dışındaki kelimelerin ayrı bir bölüm olarak gösterildiği sözlükte bugün kullanımdan düşen birçok kelime de mevcuttur. Bu yönüyle oldukça değerli bir çalışmadır. Mesela, acılanmak: Sert tavır takınmak. açık ağız: Bir çeşit çiçek. açıkçı: Cila yapan kuyumcu. açmalık: Sabun gibi temizleyici maddeler. ağdacı: Macuncu, şekerci. Hacı Bektaş anahtarı: Balta. apazlamak: Teknenin hafif rüzgarla yavaş yavaş gitmesi. Arslan ağzı: Anasına babasına pay veren kişi, vs. Ahmet Vefik çok güçlü bir gözlem yeteneğine sahip bir kişi olarak halk şivelerine hakim olduğunu bunun gibi bir çok kelime ve deyimini tespit etmesiyle kanıtlamıştır.

Osmanlı Ağız Çalışmaları İçin İki Önemli Eser: Kâmusü'l-Ervâm ve Şuzürü'z-zahebiyye

Bu iki eser henüz derinliğine incelenmemiştir. Bu eserlerden birincisi Kâmusü'l-Ervâm, Molla Muhammet Salih'in 1087 yılında kaleme aldığı Kamüsü'l-Ervam isimli eseridir. Eser 94 varaktan oluşmuş daha çok İstanbul ve Batı Anadolu ağızlarını içeren Osmanlı Türkçesinden Arapçaya yapılmış bir eserdir. Genelde Arapça ve Farsça dışındaki bütün Türkçe kelimelerle Arapçadan ve Farsçadan Türkçeye geçişerek geçmiş alıntı kelimeleri içerir. Arap sözlükçülük geleneğine uygun olarak kelimelerin listelenişi kelime sonu asli harfe ve ondan sonra gelen ünsüzlere göredir. Bu sistem de bilindiği gibi kafiyeli kelimelerin altalta sıralanması sonucunu doğurur. Mesela çatık, artık, yırtık, yastık, katık, rastık gibi. Kelimeler açıklanırken her bir kelime bazen "nahiv" başlığı altındaki cümleler içinde gösterilmiştir. Türkçe kelimelerin kökü, onlarla ilgili deyimler, deyişler, tekerlemeler ve diğer ilgili kullanımlar "yukal" (denir, söylenir) kelimesinden sonra gösterilir. Kelimelerin hareketleri hem işaret olarak hem de yazıyla gösterilmiştir. Mesela "ak" kelimesinin hareketi "el-hemzetü'l maftûha" şeklinde yani "fethalı hemze" şeklinde açıklanmıştır. Mesela "sünük" kelimesindeki ilk kef harfinin nasıl okunması gerektiği şöyle açıklanır: el-kâfü'l evvelî Rûmiyye, el-'azm, mürâdif-i kemik. Gene "gök" kelimesi "el-kâfü'l-evvelî 'acemiyye", vs. şeklinde açıklanır.

Fonolojik bilgiler: aç- fiili ac-; kıskanç , kızkanç; depreşmek, tebreşmek;

soğuk, savuk olarak gösterilmiştir.

Leksikolojik bilgiler: yağmurca (bir tür geyik), öñürdi: (önce), geriz (su borusu, su kanalı), darılığamak (daralmak, canı sıkılmak), alı- (oynamak, zıplamak), sakıra (zifos), öi- (kumar oynamak), köynek (yanmış), vb. Bazen bir kelimenin ikili fonetik hali de verilir: "imdikleri" veya "cimdileri", vs.

Deyimler ve donmuş kelime grupları: ikide birde (her zaman, daima, her sefer), başı bek, yüzi bek (utanmaz), yüregi bek (acımasız), sözi bek, vs., şebedek gel- (hemen gel-, şippadanak gel-), şindik şindik et- (parça parça etmek), dal kılıç, dal hançer, dal bak ol- (kınından çekilmiş olarak), vs.

Bu eserin en önemli özelliklerinden biri de döneme ait kültür unsurlarına ilişkin bilgiler vermesidir. Mesela "kalabak" kelimesi için "Haydariye tarikatı mensuplarının giydikleri başlık" açıklaması gibi.

Şüzürü'z-zahebiyye ise Mehmedzade Salih tarafından Hicri 1147'de Arapça olarak yazılmış gramer ve kısa lügat kitabıdır. Bu eserin en önemli özelliği artık değişmeye başlamış kimi kelimelerin sık sık söylendiği gibi yazılmasıdır. Bundan dolayı Türkçenin bu dönem fonolojisi bakımından önemli bilgiler sunar. Küçük boy 20 yapraktan oluşmuştur.

Eserin diğer önemli özelliği ise dönemin Türkçesindeki bazı gramer yapılarına getirdiği açıklamalardır. Sözelimi birinci çoğul şahıs eki her zaman -dük şeklinde ince ünlü olarak gösterilmiştir ; añladük- añlamadük, okudük, okumadük, öğrenmedük, vb.

Eserdeki önemli bilgilerden birisi de birinci şahıs geniş zaman çekiminin iki şekli farklı aspekt özelliğine sahip olarak gösterilmesidir. Mesela, "bilmezem" kelimesinde olumsuzluk eki Arapçaya "mâ" olumsuzluk edatıyla "kesinlik ve bitmişlik gösteren geniş zaman olumsuzluğu" olarak, "bilmem" ekimi ise "lâ" olumsuzluk edatıyla "belirsizlik ve bitmemişlik " bildiren geniş zaman olumsuzluğu olarak tercüme edilmiştir. Bu durum bize Anadolu aızlarındaki zaman ve aspekt özellikleri konusunu yeniden ele almamız ve değerlendirmelere tabi tutmamızı gerektirmektedir

Latin Harfli Kaynaklar

16. yy.

Postel Grameri: Guillaume Postel'in 1575 yılında Paris'te yayınladığı *Des Histoires Orientales* adlı eserinin üçüncü bölümünde 16. yüzyıl Osmanlıcası hakkında önemli fonolojik ve leksikolojik bilgiler içeren kısa gramer bilgileri verilmiştir. Yazarın /l/ sesini göstermekte sorunu olmuştur. Ancak güneş kelimesinin küneş, gülmek kelimesinin ise külmek şeklinde gösterilmesi bunun gibi şekillerin 16. yüzyıl Osmanlıcasında var olduğunu düşündürmektedir. Kapalı e ve nazal n'nin kullanılışı, ilk hece /ö/ sesinin /ü/ sesine dönüşmesi, gelecek zaman çekimi için çoğunlukla emir-istek -a/e'nin tercihi konularında önemli bilgiler verilmiştir. (Drimba 1966)

17. yy.

Meninski Sözlüğü ve Grameri: François de Mesgnien Meninski, Linguarum Orientalum Turcicae, Arabicae, Persicae... Anadolu ve Balkan Türkçesine ait kelime hazinesi, atasözleri ve örnek cümleler bakımından oldukça önemli bir eserdir. Yazar, kelimeleri edebi ve bayağı (vulgar) olarak ayırır ki bayağı dediği, konuşma Türkçesine dayalı halk Osmanlıcasıdır. Transkripsiyon gerçek anlamda saf bir transkripsiyon değildir, ancak karşılaştırmalara dayalı olarak 17. yy. Osmanlıcasına dair önemli ipuçları elde edilebilir: Kimi kelimelerde /ı/ yerine /i/ mes. çıkmak, siçan, vs. nazal n'nin varlığı, konuşma Türkçesinde kapalı e, hı>ha değişimini belirlemesi bakımından önemlidir. (Zieme 1966)

Harsany'nin Dil Kılavuzu: Çok erken yaşlarda doğu dillerini öğrendikten sonra 1660'lı yıllarda yaklaşık yedi yıl Türkiye'de Transilvanya Hükümdarlığının konsolos işgüzarlığını yapan Jakab Nagy de Harsany Osmanlı toplumunun yapısını ve geleneklerini karşılıklı konuşma edasıyla Türkçe-Latince olarak hazırlamıştır. 14 bin kelime geniş hacimli bir eserdir. Türkçe kelimeler de Latin harfleriyle gösterilmiştir. Transkripsiyonda tam bir tutarlılık yoktur, ancak gene de dikkatli bir analiz, karşılaştırma ve yorumlamayla 17. yüzyıl Osmanlıcasında meydana gelen fonolojik, morfolojik olaylarla birlikte leksik tercihleri ortaya koymak mümkün olmaktadır. Eser başkentte yaygın eğitilmiş şehirli Osmanlıcasına dayanmaktadır ve tabii, İstanbul şehirli Türkçesinin geçirdiği aşamaları gösterir. Bunlar arasında nazal n'nin bir kaç kelime dışında aşınmaya uğrayıp /n/, /ğ/ ve /m/ seslerine dönüşmesi, -acak/ecek gelecek zaman eki ile -yor şimdiki zaman ekinin çok az kullanılıyor olması dönemin özellikleri arasında sayılabilir. (Hazai 1966)

Molino Sözlüğü: 1641'de Romada yayınlanan Giovanni Molino'nun Dittionario Della Lingua Italiana Turchesca adlı İtalyanca-Türkçe sözlüğü Türkçenin kısa bir grammerini de içerir. Türkçe kelimeler Latin harfleriyle gösterilmiştir, ancak ünlülerin transkripsiyonunda bir çok düzensizlikler vardır. Mesela çoğu zaman /i/ ünlüsü gösterilmemiş bazen de /ı/ ünlüsü /i/ olarak gösterilmiştir. Arapça ve Farsça kökenli Osmanlıca kelimelerde çoğu zaman uzun ünlüler gösterilmemiştir. /z/ ünsüzü sık sık /s/ olarak gösterilmiştir. Ancak bazı söyleyiş özelliklerini göstermesi bakımından önemlidir. Mesala konuşmada /v/ ünsüzünün düşmesi sonucu oluşan diftonglar (ünlü ikizleşmeleri) "mürüvvet" kelimesinde "muruet", vb. Eser, konuşma fonetiğini nispeten yansıtan bir eser olarak dönemin İstanbul şivesine ait önemli bilgiler verir.

18. yy.

Viguer Grameri: Hıristiyan bir din adamı olan Pierre François Viguier 18. yüzyılın ikinci yarısında Latince transkripsiyonlu Fransızca yazılmış Osmanlıca grammer kitabıdır. Eserin ismi Elemens de Langue Turque'dür. Fransızlara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılan bu eserde kelimelerin telaffuzu açık bir şekilde gösterilmeye çalışılmıştır. Eserde işlenen şive İstanbul şehirli Türkçesidir ve eserde karşılıklı konuşmalar önemli bir yer tutar. Dönemin İstanbul Türkçesinde var olan aydın Osmanlıcasıyla halk Osmanlıcası ayrımı verilirken bu durumun sadece kelime seçiminde değil telaffuz ve tarz yönünden olduğunu da açıkça gösterir. Mesela,

aydınların ünlü uyumuna aldirmeden birçok Türkçe çekim ekinde /i/ ünlüsünü tercih ettiğini, halk Osmanlıcasında ise ünlü uyumuna uygun olarak /ı/ ünlüsünün de kullanıldığı belirtilir. (Gümüşkılıç 2000)

19. yy.

Lajos Kossuth Grameri: On dokuzuncu yüzyılın ünlü Macar kahramanı Lajos Kossuth 1840'lı yıllarda Osmanlı Devletine sığındıktan sonra zamanının bir kısmını geçirdiği Kütahya'da bu gramer kitabını tamamlamıştır. Kendisi, Türkçeyi önce gene kendisi gibi sonradan Müslüman olup Türkçe öğrenen Macar binbaşısı Adolf Orosdi'den öğrenmiştir. Adolf Orosdi Türkçeyi Vidin ve Şumla'da öğrendiğinden bu yörenin şive özelliklerini Kossuth'a öğretmiş ve bunun sonucu olarak bu şive özelliklerini gramerine yansımıştır.

Kossuth'un grameri 10 bölümden meydana gelmiştir. Türkçe kelimeleri hem Osmanlı hem de Latin harfleriyle göstermiştir. Latin harflerini kullanırken Macar imlasını uygulamıştır. Vidin, ve Şumnu ağzından başka Kütahya yöresine ait ağız özelliklerine rastlanır. Mesela, Vidin ağızı özellikleri arasında eklerdeki /i/ foneminin ses uymuna uymadan her zaman kullanılması sayılabilir. Benzer şekilde +cı/ci sadece +ci ile, yolci, papuççi, sürücü, vb. +mış/miş eki her zaman +miş olarak, buruşmuş, vs. İlk hecede /ö/ yerine /ü/ tercih edilir, gübek, ütrü, küpük, küprü, vs. Öbür> ol-biri, yükserek, alçarak, vs. ağız özellikleri olarak değerlendirilebilir. Bütün bu örnekler Nemeth'in Vidin şivesi çalışmalarındaki verilerle uyuyor. Ayrıca belgemik (belkemiği), bazargün (pazar günü) gibi yapılar iyelik eksiz olarak kullanılmıştır. (Kakuk 1966)

Zenker Lügati: Jules Théodore Zenker tarafından 1866'da Leipzig'de yayınlanan Dictionnaire Turc-Arabe-Persan adlı yaklaşık bin sayfalık bu eser Türkçenin en kapsamlı ve başarılı sözlüklerinden birisidir. Eser Doğu Türkçesine ait birçok kelimeyi de varyantlarıyla birlikte göstermesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Zenker, başta Meninski, Kieffer ve Bianchi, Hindoglu, Kazimirski, Burhan-ı Katı, Lehcetül-Lügat, Ahteri, Mukaddimetül'l-Edeb ve Abuşka Sözlükleri olmak üzere o zamana kadar yapılmış irili ufaklı birçok sözlüğü gözden geçirerek bu eseri hazırlamıştır. Osmanlı alfabesiyle yazılmış ve listelenmiş bütün kelimelerin Latin harfleriyle transkripsiyonu verilmiş, daha sonra kelimelerin Fransızca ve Almanca anlamları gösterilmiştir. Yazar Osmanlı Türkçesinin İstanbul aydın şivesine dayalı olarak hazırladığı sözlüğünde kelimelerin halk arasındaki fonolojik değişimlere uğramış varyantlarını da gösterir. Mesela âsümân-âsıman, brakmak-bırakmak, ayrılmak-ayrılmak, aňurga-omurga, ötlegen-ötleen, ötü-ütü, kegik-geyik, vb. gibi kelimelerde ağız özelliklerini göstermeye çalışmıştır. Bununla beraber yazarın ünlüler sistemi net ve tutarlı değildir, çünkü kimi kelimelerde yazı dilinin özelliklerinden ayrılmadığı görülür. Bunların başında da Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun ünlülerin daima uzun olarak gösterilmesi gelir. Biz birçok uzun ünlülü kelimenin eksiz kullanımlarında uzun ünlülerin kısaltıldığını diğer eserlerden tesbit edebiliyoruz. Ayrıca kelime başında ayın sesinin gösterilmesi ayrıca tartışılabilir. Yazar halk ağzından gösterdiği kelimeler için 'vulgar' terimini kullanır. Mesela dellâk-tellak, dellâl-tellal, vs.

Kiril Harfli Metinler

Pulevski Kılavuzu: D. M. Pulevski'nin Türkçe, Yunanca, Sırp-Makedonca ve Arnavutça dillerinde hazırlayıp 1873 ve 1875'te Belgrad'da yayınladığı çalışmasında Balkanlardaki Türk şivelerine dayalı konuşmaları işlemiştir. Mesela "de" edatı her zaman "da" şeklinde, -miş/miş her zaman -miş şeklindedir. Kelime başı /h/ sesi çoğu zaman düşer. Bu çalışmanın en önemli özelliği sentaks konusunda belirlediği formlardır. (Hazai 1963)

Radov Sözlüğü: Penço Radov tarafından 1851'de Belgrad'da yayınlanan *Kratkij Tursko-Bulgarskij Rječnik i Razgovornik* adlı Türkçe -Bulgarca sözlük ve küçük konuşma kitabında Balkan şivelerine ait önemli fonolojik ve morfolojik bilgiler verilmiştir. Mesela gazab>kazab, peygamber>peykamber, rüzgar>lüzgar, ıslat>ıslat-, öp->üp-, göre>güre gibi ses değişimleri, yırt->irt-, yık->ik-, yedi>edi gibi ses düşmeleri, "mi" soru edatının bazen "ma" olması verilen önemli bilgiler arasındadır. (Mollova 1972)

Diğer Kaynaklar

Bütün bu yukarıda gösterilen eserlerden başka edebiyat tarihçilerinin edebi eserler üzerine yaptıkları tahlillerde de yöresel ve sosyal ağızlara dair bilgiler vardır. Mesela, Kortantamer'in Nevzade Atai'nin hamsesi üzerine yaptığı çalışmasında 17. yüzyılda dönem dönem Arapçaya yakın kelime telaffuzuyla Farsçaya uygun telaffuzların kimi aydın grupları arasında yaygın olduğunu söylemesi bu dönem kelimelerinin imlasındaki bazı problemleri açıklayabilir. Ayrıca folkloristlerin ve tarihçilerin tarihi metin incelemelerinden de bu konuda yararlanılabilir. Burada dilcilerin bu sahalardaki bilim adamlarıyla beraber ele alınan metinlerin ağız özelliklerini de dikkate alarak incelemeleri eserleri hem dil yönüyle hem de yöresel tarih ve gelenekler yönüyle daha yararlı hale getirecektir. Bu konuyu gene Kunos'un Aydınli Yusuf Semih Efendi'den derlediği bir fıkrayla bitirmek istiyorum:

Bir gön bir hadın hocaya bir kahat veröb:

"Hocaefendi size yalvarırım ki şu kahadımı oğoyonoz."

Meñer bu sırada Hoca daha oğomağ bilmez imiş. Otondogondan da "oğomağ bilmem" deymeyöb hadından kahadı alarah "Döletlü, inayetlü efendim hazratları" sözlerle bir dostoñ bir dosta yazacağı bir kahat gibi oğomağa başlayınca hadın:

"Ä efendi bu öyle bir sevgölö kimseden gelmiş kahat olmayob ancağ bizim evin dapı kahadıdır" dedikde:

"Ä hanım efendi öyle söylesene ki saña dapı kahadı gibi oğoyayım" demiş.

Tarihi metinler bizim için Türkçenin "dapı kahadı"dır, onlardaki ağız özellikleri ise önemli sicil bilgileridir, bu nedenle onları iyi okumamız gerekir.

Kaynaklar

BULUT, Christiane (2002) "Türkische Dialecte Der Übergangungsgebiete Nach Evliya Çelebi", in **Scholarly Depth and Accuracy: A Festschrift to Lars Johanson**, Ankara: 83-100.

DANKOFF, Robert (1991) **An Evliya Çelebi Glossary**, Cambridge.

- DANKOFF, Robert (1990) "Turkic Languages and Turkic Dialects according to Evliya Çelebi", *Altaica Osloensia; Proceedings from the 32nd Meeting of PIAC (1989)*, (Haz. B. Brendemoen), Oslo: 89-108.
- DEVELİ, Hayati (1995) *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumları*, Ankara.
- DRİMBA, Vladimir (1966) "Guillaume Postel'in (1575) Türkçedeki Kelimelerin Öğretimi", *TDAY Belleten*: 103.
- DUMAN, Musa (1995) *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara.
- EREN, Hasan (1975) "Evliya Çelebi ve Anadolu Ağızları" *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayı 1972*, Ankara: 113-119.
- GÜMÜŞKILIÇ, Mehmet (2000) "Viguiet ve Elements de la Langue Turque", *İlmi Araştırmalar*, 10: 39-64.
- HAZAI, G. (1963) "Rumeli Ağızlarının iki Kaynağı Üzerine", *TDAY Belleten* : 117-120.
- HAZAI, G. (1966) "Anadolu ve Rumeli Türkçesinin Bir Yadigarı Üstünde Jakab Nagy de Harsany'in Dil Kılavuzu (1672)", *Türk Dili Kurultayı Bilimsel Bildiriler*: 13.
- İLHAN, Mehdi (1999) "Tapu Tahrir Defterlerindeki Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", *Uluslararası 3. Türk Kültürü Kongresi*, Atatürk Kültür Merkezi: 85.
- JOHANSON, Lars. "Historische Grammatik," *Handbuch Der Türkischen Sprachwissenschaft*, Teil 1, (Haz. György Hazai), Budapest: Akadémiai Kiadó: 74-103
- KAKUK, Zs. (1969) "Lajos Kossuth'un Türkçe Grameri", *Bilimsel Bildiriler* , 159.
- KORTANTAMER, Tunca (1983) "17. yy. Şairi Atâyi'nin Hamse'sinde Osmanlı İmparatorluğunun Görüntüsü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II: 61-105
- MENİNSKİ, Francisci à Mesgnien (1680) *Thesaurus Linguarum Orientalum Turcicae, Arabicae, Persicae*, 3 cilt, Vienna.
- MENİNSKİ, Francisci à Mesgnien (1680) *Grammatica Turcica*, Vienna.
- MİLYOPULUS, Yanko P. (1887) *Mükâlemât-ı Türkiyye-yi Rumiyye ve Rumiyye-i Türkiyye*, Konstantinopol.
- MOLLOVA, Mefküre (1972) "KTBR ve Yunan-Kiril Harfli Türkçe Anıtlar," *TDAY Belleten 1972*: 173-182.
- RADLOFF, W., I. KUNOS (1899), *Proben, Der Volksliteratur der Türkischen Stämme* , VIII, Petersburg.
- TURAN, Fikret (2000) "Şeyhülislam Ebussud'un İmla Kuralları: 16. Yüzyılda Osmanlı İmlasında Yerleşme Eğilimleri ve Bir Tepki," *İlmi Araştırmalar*, 9: 221-238.
- TURAN, Fikret (2002) "An Eighteenth Century Ottoman Account of Aydın Dialect: Aydın Lügati and Its Linguistic Characteristics," *Scholarly Depth and Accuracy: A Festschrift to Lars Johanson*, Ankara: 369-388
- TURAN, Fikret (2002) "Seyahatnamede Sentaks, Kelime Seçimi ve Ton" *Birinci Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu, 2-6 Kasım 2002*.
- Tarama Sözlüğü I-VIII*, (1963-1977) Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ZIEME, Peter (1966) "Meninski Sözlüğünün Dili Üzerine," *II. Türk Dili Kurultayı Bilimsel Bildiriler*: 71.